

Bevezető

Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”*

Böröcz József

A cél természetesen nem az, hogy eltöröljük a Nyugatot, hogy az általa kizártakat ismét valami ősi prekoloniális egységbe kovácsoljuk – mintha a Nyugatot egyáltalán el lehetne törölni. A cél szerintem az, hogy létrejöjjön egy reflexív jellegű eszmecsere, melynek révén a posztkoloniális értelmiségiek megérthetik más országok posztkoloniális polgárait (...)

a közösen megélt, de egyéni történelmek és a közösen megélt, de eltérő identitások révén.

A cél (...) az, hogy a térképet a posztkoloniális terek összekapcsolásával rajzoljuk át, hogy retorikai és földrajzi ellenmozgás történjen, melynek során azt a bizonyos Nyugatot – a koloniális képzeletvilág legendás uralkodóját – faggatni és bírálni kezdjük, tetten érjük és megkérdőjelezzük.

(Scott 1999a)

„Europe Europa”

Ha meghívónak fogjuk fel David Scott fenti posztkoloniális kutatási programját, akkor jelen írás szerény válaszlevélféle kíván lenni Európa jobbfeléből. A feladó címe bizonyára sokakat meglep; mások talán rábólintanak a feladóra, de megütözköznek a levél címzettjén¹. Tudatosan építeni szeretnék erre a kettős meglepetésre: a Bevezető, és az egész utána következő tanulmánygyűjtemény azt a kérdést fejezheti, mit tanulhatunk belőle.

Bevezetőm ugyanakkor a lehető leghagyományosabb társadalomtudományi vál-

* A gyűjtemény írásai egy interdiszciplináris kutatási szemináriumból születtek, mely a Rutgers Universityn zajlott 2000 őszén. Néhány résztvevő úgy döntött, hogy együtt marad és a kutatások alapján kötetet állít össze. Köszönettel tartozom a szeminárium hallgatóinak – Dancsi Katalinnak, Anna daSilvának, Salvatore Engel-diMaurónak, Peter Kabachniknak, Kovács Melindának, Deike Petersnek és Anna Shernek – az ösztönzésért és visszajelzésekért, amiket a tanév során kaptam tőlük. Hálás vagyok továbbá Alena K. Alamgirnak, Bátor Zsoltnak, Bodnár Juditnak, Domján Krisztinának, Melegh Attilának, Mahua Sarkarnak és Vörös Katinak, akik a *Bevezető* korábbi változatait véleményezték.

¹ Akadnak persze Európával foglalkozó munkák, melyek posztkoloniális szemléletűek. Írországgal kapcsolatban I. pl. Koebner (1961: 238–275, VI. fejezet), Lloyd (2001).

lalkozás is egyben: azt vizsgálja, mennyiben releváns két sokat vitatott elméleti kulcsfogalom – a birodalom és a kolonialitás – egy empirikus jelenség, az Európai Unió (EU) „keleti bővítése” vonatkozásában. Céлом egyben az is, hogy némileg megkérdőjelezzem a hagyományos „normáltudományos” társadalmelemzések gyanúsan kényelmes normalitását, mindenekelőtt az európai régiók és államok tanulmányozásában megszokott fogalmi eljárásokat.

E bevett gondolkodásmóddal az egyik fő problémám az, hogy a nyugat-európai államok kialakulásának és az államrendnek mint hatalmi rendszernek a mainstream történeti szociológiája – mely esetleg kiindulópontot, eszköztárat nyújthatna az EU mai folyamatainak elemzéséhez – semmi jelét nem adja, hogy figyelembe kívánná venni a birodalom és kolonialitás fogalmait, vagy hogy egyáltalán bármilyen, elméletileg értelmezhető formában számításba szándékozná venni nyugat-Európa² szóban forgó társadalmi és a világ többi részének kapcsolatát, valamint a kapcsolat strukturális következményeit³. Néhány üdítő kivételtől eltekintve (l. pl. Bronschier 1995, 1997; Schmidt 1999 írásait és az alábbiakban megjelenő tanulmányokat) a legtöbb írás, amely az Európai Unió mibenlétét taglalja (nemzetközi szervezet grandiózus PR-ral? konföderáció? alakulófélben lévő szövetségi állam? az államok történeti szociológiája szempontjából érdektelen, egymást átfedő politikai-alakítási övezetek?), szintén csak belső szempontokat vesz figyelembe, így szükségképpen megfelelnek a birodalom és kolonialitás történeti-szociológiai összefüggérendszeréről. E vakfolt miatt az EU külkapcsolatait az elemzők többsége érdektelen, mellékes és másodlagos elemként kezeli. A szakirodalom jóformán kizárólag az EU belső dinamikájára, az EU-tag társadalmak belső szempontjaira koncentrálnak, ahogyan a nyugat-európai államiság történeti szociológiája is gondosan távol tartja magát a kialakuló államszervezetek külső kapcsolatrendszerének problémáitól. Az ilyen „apró” figyelmetlenségek elhomályosítják azt a tényt, hogy nyugat-Európa és annak jelenlegi szupranacionális vállalkozása, az EU alapvető társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai folyamatokat indított meg, nagy horderejű, mozgásban levő folyamatok irányát és jellegét módosította, és nagyon is kézzel fogható függőségi szálak ezreit alakította ki nyugat-Európán kívül. Ha érdeklődésünk tárgya az Európai Unió és a környezete közti kölcsönhatás, keresve sem lehetne jobb empirikus közeget találni, mint az EU-t közvetlenül körülvevő társadalmakat: a közép- és kelet-Európaként emlegetett területet, ahol az effajta folyamatok különleges gyorsasággal és intenzitással zajlottak le az utóbbi néhány évben.

Már e társadalomátalakulási folyamatok elfogadott, széles körben használt hivatalos neve – *keleti bővítés* – is sokatmondó. A *bővítés* képzete egyszerű kiterjesztést sugall, ártatlan technikai manővernek állítva be azt a komplex társadalmi, gaz-

2 Hogy elkerüljük a nagybetűs írásmód által sugallt, a régiókat „valódi”, rögzült és eleve elrendeltetett egységként feltüntetett olvasatot, a gyűjtemény egészében kis kezdőbetűvel tüntetjük fel a régiónevek égtájjelzőit.

3 Érdekes megfigyelni, hogy olyan nagyszerű és sikeres újabb munkák, mint Ertman (1997) vagy Brewer és Hellmuth (1999) könyve, meg sem említik a „gyarmat”, „gyarmati”, „kolonialitás”, „birodalom” vagy „imperializmus” szavakat az európai államalakítás kapcsán. Még Tilly (1992) is csak mellékesen és elméleti rendszerezés nélkül tárgyalja a gyarmatbirodalmakat az európai államiság ezeréves történetének áttekintésekor.

dasági, politikai, kulturális, morális és adminisztratív folyamatot, melynek során Európa néhány gazdag és erős kis- és középállama nagyhatalmi technikák révén, kemény és kitartó munkával átalakítja a kontinens geopolitikai erőviszonyait. Tekintve, hogy a „Kelet-Európa” és hasonló állandósult szószervezetekben a „kelet” annyit tesz, hogy „kevésbé” vagy „nem” európai, megkockáztathatjuk, hogy a „keleti bővítés” mint ennek az újrafelosztási folyamatnak a neve „kevésbé” illetve „nem bővítést” takar, s így nem más, mint Edward Said-i értelemben orientalizáló eszköz⁴. Mondanom sem kell, egyetlen korábbi bővítést sem címkéztek „keletinek”, annak ellenére, hogy például a legutóbbi kettő – Svédország, Finnország és Ausztria felvétele, illetve a volt NDK hozzácsatolása a Szövetségi Köztársasághoz – a határok keleti irányú kiterjesztésével járt⁵.

Induljunk ki abból a gyakran hallott és egyszerű megállapításból, mely szerint „Európa” lenne a gyarmati elnyomók történeti szubjektivitásának központi eleme (illetve, részint más kontextusban, az emberi haladás állítólagos *telosza*). E tömör megjelölést korántsem pusztán nominalista okokból kritizálom: menthetetlenül leegyszerűsítjük a helyzetet, ha – a posztkoloniális szakirodalom nagy részéhez hasonlóan – a kolonialitás középpontjaként egy jelzötlen „Európát” jelölünk meg, ez ugyanis kettős értelemben is pontatlan eljárás volna: részben kizár olyan társadalmakat, melyeket tartalmaznia kellene, részben pedig magában foglal másokat, melyeknek nem sok keresnivalójuk benne. Más szempontból megfogalmazva: a gyarmati rendszer tömörszerű, differenciálatlan központjaként beállított „Európa” nevű földrészen belül található egyes társadalmak kolonialitással kapcsolatos élményei igencsak eltérőek, sőt ellentétesek. Egyesek modern gyarmati központok voltak, mások nem, s a kontinens társadalmainak nagy része egyaránt átesett a birodalmi központ- (és/vagy) perifériálét kollektív történelmi élményén. Az európai társadalmak birodalmi és koloniális élményköre tehát fölöttébb kusza és változatos. Ráadásul, ha a gyarmatosító hatalmak fogalmát „Európával” azonosítjuk, kimondatlanul is felmentünk több nagy és fontos államot – így például az USA-t –, melyek megszólalásig „európai” jellegű birodalmi rendszereket működtettek-működtetnek. Ha egy pillanatra abból az Európa-fogalomból indulunk ki, mely az Atlanti-óceán északkeleti partvidékétől az Urálig, és a sarkkörtől a Földközi-tengerig terjedő szárazföldet foglalja magában, akkor Bevezetőm egyik célja átgondolni, mennyiben, és milyen társadalomelméleti következményekkel alkalmazhatók a birodalom és kolonialitás fogalmai erre az Európára ma.

Ebben az értelemben az itt megjelenő tanulmánygyűjteményt létrehozó kutatásunk mély – és meglehetősen groteszk – párhuzamban áll az ún. „eurobeszéd” (Diez 1999), az Európai Unióban használt sajátos identitásdiskurzus egyes aspek-

4 Ezt hangsúlyozandó, a gyűjtemény írásai idézőjelben használják a szubsztantív értelmű „nyugati” és „keleti” jelzőket.

5 Hozzá kell tenni azonban, hogy a Szövetségi Köztársaság „újraegyesítésével” kapcsolatos „nyugati” diskurzusokban feltűnően hasonló orientalizáló tendenciákat figyelhettünk meg.

6 „Die Antwort auf fast alle Fragen ist: Europa” (Hofmann és mások 2001).

7 Hogy ez mennyire nem elszigetelt véletlen, mutatja Daniel Cohn-Bendit egyik írása, mely ugyanebben a folyóiratban jelent meg, a következő címmel: „Jobbá tesszük a világot. Elég a nyavalygásból, Európa csodálatos” (Cohn-Bendit 2000).

tusaival. Mikor a legnagyobb EU-tagállam zöldpárti külügyminisztere hazája jó nevű liberális hetilapjában úgy nyilatkozik, hogy gyógyírt talált a világ szinte összes bajára („Majd’ minden kérdésre egy a válasz: Európa”⁶), csupán azt a naiv jó szándékkal kevert⁷, de magabiztos és fölöttébb otromba imperiális-koloniális teleológiát visszhangozza, amellyel tele van ma nyugat-Európa. Joschka Fischer példájából látszik, hogy az eurobeszédben az EU-n kívüli világ iránti teljes és szándékos közöny, illetve leereszkedő attitűd elegyedik az „egyetemes” európaiság lelkes emlegetésével. E kognitív póz, mint arra a gyarmati történelem ismerői nyilván élénken emlékeznek, a modern európai keresztény birodalmak tipikus jellemzője volt,⁸ s azóta is a koloniális retorika összetéveszthetetlen jele.

Részben a „keleti bővítés” körüli zavarodottság és képmutató politikai színjáték is felelős azért, hogy zavartalanul terjed ez az öntömjénező és kirekesztő beszédmód, mely az emberiség legnagyobb részének nézőpontjából – vagyis az EU-n kívülről – szemlélve némileg sértő demonstrációja annak, „ahogy a hatalmi különbségek eredendően beágyazódnak a kultúrába” (Yanagisako és Delaney 1995), más szóval: a hatalom fitogtatásának eszköze.

Az alábbiakban nyilvánosságra kerülő tanulmánycsokor roppant nagy témát, az európai geopolitikai szintér nagyléptékű újrafelosztását vizsgálja. Ezernyi apróbb-nagyobb jel utal arra, hogy e folyamat mélyén a birodalom és kolonialitás lappang. Az egyik ilyen nyilvánvaló jel az, hogy a kontinens politikai diskurzusaiban az „Európa” szó mint jelölő egyre szorosabban az *Európai Unió*hoz mint jelölthöz tapad. Vagyis ismét csak a fogalmak határainak manipulációját látjuk; ezúttal nem hamis általánosítás útján (Európa = válasz a világ csaknem minden problémájára, mint Fischertől tudjuk), hanem *szinekdoché* reprezentációval (melyben a rész képviseli az egészet úgy, hogy az így kialakuló diszkurzív folyamat résztvevői nagyvonalúan megfeleledkeznek az egész összes többi részéről). A mai európai közbeszéd rengeteg formában és alkalommal elköveti, sőt lelkesen követi el ezt a csúsztatást – nemcsak az EU-n belül, hanem az egész kontinensen. Jól szemléltetik e csúsztatást egyes tömegesen terjesztett reklámcikkek.

Az 1. ábrán látható az a toll, mellyel Európa jövőjét írják: sötétkék, olcsó műanyag műtyűr, amit a brüsszeli EU-központban osztogatnak. Érdeemes megfigyelni a toll rögzítőlapocskáját. A tizenkét aranycsillag, mögötte a toll sötétkékjével az Európai Unió hivatalos szimbólumát idézi; a nyelvtanilag értelmetlen, így hangsúlyossá tett két szó: „Europe Europa” szinte a toll használójába sulykolja a leszűkített Európa-fogalom szinekdoché üzenetét. A kontinens egyetlen az Európai Unióval, a „többit” pedig elfelejtjük – köztük azt a jó 250–300 millió embert, például e sorok magyar állam-

⁸ Lásd a „Monarchia Universalis” c. fejezet Pagden (1995: 29–63)-ban, valamint Stoler és Cooper (1997)-nél.

polgár íróját és olvasóit is, akik valamilyen kódos földrajzi értelemben egy „Európának” nevezett földrajzi térben helyezkednek el talán, de nem EU-polgárok, és ha az EU-n múlik, akkor (a közös bevándorlási politika, a schengeni egyezmény elfogadása óta tudjuk) jó ideig nem is igen lesznek azok. A sokszínűség és multikulturalitás tehát, amit a szintaktikailag értelmetlen, így hangsúlyos, soknyelvű „Europe Europa” felirat hangsúlyoz, kizárólag az EU-n belültre vonatkozik.

Hasonló példák garmadáját lehet találni: az „európázás” identitásképző retorikai toposz ma Európában. Nehéz e szinekdochében mást látni, mint egy rendkívül árulkodó ginzburgi jelet (Ginzburg 1989 [1986]) a globális hatalmi játszmák jelenlétéről. Az egyetemesség és a szinekdochészerkezet összekapcsolása tökéletesen megvalósítja Anthony Pagden képletét, amely szerint a birodalom „egyszerre szingularitás és exkluzivitás” (1995: 24). Az alábbi tanulmányokban foglalt kutatásokat részben épp az a törekvés vezérelte, hogy tetten érjük, megkérdőjelezzük és lehetőségeinkhez képest megingassuk a szimbolikus erőszakot, mely ebben az elfogult, pontatlan és előítéletes szinekdochétoposzban rejlik.

Ha a birodalom és a kolonialitás fogalmainak segítségével vizsgáljuk a geopolitikai erővonalak jelenlegi változásait, remélhetőleg eleget teszünk David Scott mottónkban idézett felhívásának, és bizonyos mértékben a magunk kedve szerint „átrajzoljuk a térképet” – adott esetben az európai kontinens térképét, melyet a nagyhatalmak a maguk eszközeivel és érdekei szerint oly beható módon rajzolgatnak át. Újraolvasva Scottot a *másik* (nem nyugati) Európák felől, az alábbi tanulmányok a következő kérdést teszik fel a birodalom és a kolonialitás elméleti fogalmi és a „keleti bővítés” empirikus folyamatának kapcsolatáról: Milyen „közösen megélt, de egyéni” birodalmi történelmek és milyen „közösen megélt, de eltérő” koloniális identitások dolgoznak ma Európa átfelmérésén? Bevezetőm csupán néhány vitaindítónak szánt felvetéssel szolgál. Kérdéseket teszek fel, de nem próbálom őket szisztematikusan megválaszolni. Céloom kettős: egyrészt szeretném az olvasókat a téma át- és továbbgondolására készíteni, másrészt ki akarok térni bizonyos elméleti megfontolásokra, melyek fel-felbukkannak a kötet empirikus irányultságú írásaiban.

Először egy „erős” állítást teszek, és történeti szociológiai érvekkel igyekszem alátámasztani azt a gondolatot, hogy a birodalom és a kolonialitás fogalmi relevánsak a mai európai közegben. Ezután pedig megkockáztatok néhány történeti szociológiai felvetést a birodalom, kolonialitás és a globalizálódó Európa kapcsolatáról. (A két fő fogalom definíciójára is itt kerül sor.) Mindig hangsúlyozni fogom a „keleti bővítésére” vonatkozó tanulságokat. Mivel a tanulmányok jórészt a birodalmi lét és a kolonialitás diszkurzív kérdéseire fókuszálnak, a Bevezető is elsősorban a nyelvi eszközök segítségével megvalósuló kirekesztés problémáit taglalja.

Az 1. táblázatban látható, viszonylag jól ismert adatokkal természetesen nem valami megdöbbentően újszerű empirikus felfedezést kívánok alátámasztani. Csupán érzékeltetni szeretnék két, témánk szempontjából igen lényeges és egymással szorosan összefüggő tény: azt tudniillik, hogy a gyarmattartó birodalmi rendszer megteremtésében és bővített újratermelésében Európa nyugati részének államai vé-

9 A birodalmiság hatását a brit demokráciára I. pl. Burton (2000).

1. táblázat. Az Európai Unió (2001-es) tagállamainak gyarmatbirtokai 1878-ban, 1913–1914-ben, 1933-ban és 1939-ben, terület (1000 km²) szerint, az Európán kívüli lakható földterülethez (%), illetve a világ összes gyarmatbirtokaihoz viszonyítva (%)

	1878*	1913*	1914**	1933*	1939**
A jelenlegi EU-tagállamok gyarmatbirtokainak összterülete (1000 km ²)	38 627	57196	55 392	57 533	36 206
A jelenlegi EU-tagállamok gyarmatbirtokai, az Európán kívüli lakható földterület %-ában***	31,1%	46,1%	44,6%	46,32%	29,2%
A jelenlegi EU-tagállamok gyarmatbirtokai a világ összes gyarmatbirtokának %-ában****	57,8%	73,4%		73,60%	

gig központi szerepet játszottak, illetve hogy emiatt a mai EU-t alkotó társadalmak túlnyomó része számára alapvetően meghatározó a gyarmatbirodalomhoz kötődő történeti élmények, tapasztalatok jelentősége⁹. Elég csak végignézni, hogy alig két-három nemzedékkel ezelőtt mely államok voltak a világ gyarmati hatalmai – Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország –, már maga ez a lista elegendő indirekt bizonyíték lehet arra, hogy a koloniális múlt e társadalmak kollektív képzeletvilágának igen fontos része kell, hogy legyen. A birodalmi lét és a gyarmati viszonyrendszer átformálta a világot, létrehozta a ma „nemzetközi rendszerként” ismert területiális megoszlás alapszerkezetét. Ugyanakkor megformálta a gyarmattartó államok arculatát is, és máig tartó, mély nyomot hagyott a külvilággal való kapcsolataikon még nyugat-Európán belül is, hát még azon kívül. Erre a különbségre céloz Ann Stoler és Frederick Cooper, mikor megjegyzi: „a tizenkilencedik századi Nagy-Britannia vagy Hollandia nem Svájc volt” (1997: 22). (Svájc persze nem EU-tag; az idézettel csak arra akartam rámutatni, hogy mennyire eltérő az európai államok gyarmati múltja.) A fent megnevezett kilenc volt gyarmattartó állam nemcsak a világkapitalizmus történetének egyik főszereplője: egyben ők ma az EU gazdasági,

10 Az EUROSTAT (2001) 1998-as adataiból, a „Total Population at 1 January” táblázat alapján.

katonai és nemzetközi-politikai értelemben legerősebb tagállamai is, ráadásul ők adják az EU népességének kb. 90%-át¹⁰. Az Európai Unió, mint arra lépten-nyomon hivatkozni szokás, a tagállamok szuverenitásának „megosztásával és egyesítésével” keletkezett; amennyiben ez – történeti szociológiai szempontból tagadhatatlanul – a múlt, így a világkapitalizmus egykori gyarmattartó hatalmai történeti múltjának „megosztását és egyesítését” is jelenti, az EU komoly koloniális tényező, és a kolonialitás mint történeti elem kitörölhetetlenül részét képezi az EU mai valóságának. (Van ezen felül az EU-nak egy ettől eltérő birodalmi múltja is – erről később.)

Adódik egy további következtetés is, már ami a koloniális élmények EU-n belüli komoly eltéréseit illeti. A mai tagállamok egy részének – a fent nem említett hat társadalomnak – sohasem voltak számottevő gyarmatai. Az egykori gyarmattartók közül némelyik a modern birodalomépítés hajnalán elért földrajzi felfedezéseknek és hódításoknak köszönhette gyarmati sikereit, mások jóval később, az elsőkörös gyarmatosítók amerikai vereségét követően „szállták meg (...) Ázsiát, Afrikát és a csendes-óceáni térséget”, és ennek köszönhető, hogy „a szóban forgó birodalmak lazább utódrendszerei – a Brit Nemzetközösség, az Afrika egyes részei feletti informális francia gyámkodás – ma is lényeges részét képezik az »Első« és »Harmadik« világ közti viszonyoknak” (Pagden 1995: 2). E két hullámban nagyon eltérő gazdasági, politikai és kulturális hatások érték a gyarmati központokat, és ez feltűnő eltéréseket hozott létre köztük, melyek egytől egyig beépültek a jelenlegi tagállamok történelmébe. Emiatt az EU-nak komoly nehézséget jelent, hogy közös hangot üssön meg, mikor a világgal és a világról, különösen pedig a volt gyarmati államokról vagy ezen országok társadalmairól beszél (Böröcz 2000). Mindeme változatossággal együtt az első és legfontosabb dolog, amit közép- és kelet-európai nézőpontból le kell szögezni, az, hogy *az EU, sok jelenbeli különös vonása mellett meghatározó társadalmainak a világ birodalmi és gyarmati múltjában játszott főszerepe miatt is egyedülálló jelenség, és élesen elválik a kontinens keleti felétől annyiban, hogy prominens módon magában foglalja az európai gyarmati élményanyag kizárólagos örököseit.*

Az Európai Unió globális stratégiájának külvilághoz fűződő viszonyrendszere – így a „keleti bővítés” – vizsgálatakor tehát már csak emiatt is célszerű szem előtt tartanunk két empirikus várakozást: (1) azt, hogy az EU létrehozatala esetleg egyfajta globális birodalomépítési stratégiába illeszkedhet, és (2) hogy az EU-kormányzatiság szociokulturális mintáiban fel-felbukkanhatnak az egyes koloniális és birodalmi történelmek a maguk mélyen berögzült egyenlőtlen, hierarchikus, kirekesztő és hatalmi mechanizmusaival, különösen ami e hatalom „mássággal” kapcsolatos jellemzőit illeti. Az EU magatartását meghatározó nyugat-európai társadalmak egykori birodalmi-gyarmati centrum mivolta – talán mégoly észrevétlenül, de alapvetően – befolyásolja jelenkori belső és külső viszonyaikat. A „keleti bővítés” ebben az értelemben az a (geo)politikai folyamat, melyben az Európai Unió újrarajzolja saját és szomszédai határait, s egy többdimenziós függőségi rendszer révén folyamatosan átalakítja viszonyát a saját, közvetlen hátszágával.

11 UNDP (2000) és WDI (2000) 13. táblázat (június 13) alapján.

Az Európai Unióban ma a Föld népességének mintegy hat százaléka él, miközben a legutóbbi adatok szerint itt jelenik meg a világ össz-GDP-jének több mint harminc százaléka, és innen indul el a világ összes nemzetközi turistájának jó negyven százaléka¹¹. Az Európai Unió polgárai jó tizenkét évvel – vagyis kb. 18%-kal – hosszabb élettartamra számíthatnak, mint az emberiség többi részének átlagos tagjai. (Ez utóbbi átlagba persze még így is beletartozik több gazdag és hatalmas ország, pl. az USA és Japán¹².) A nyugat-európai posztkolonialitás egyik ugyancsak nyilvánvaló, de a „keleti bővítéssel” kapcsolatban ritkán említett ténye az, hogy az EU jelenlegi világgazdasági kulcspozíciója – tagországainak vagyona, hatalma, a globális fogyasztási rendszerben elfoglalt központi és privilegizált helyzete – alapvetően összefügg a közösen megélt, egyedi múlttal: a hosszú és a világ többi részére nézvést mérhetetlenül destruktív birodalmi-gyarmati rendszerrel.

Ez két okból is közvetlenül releváns az Európai Unió „keleti bővítése” szempontjából. Egyrészt azért, mert épp ez a jólét, hatalom, centralitás és privilegizált helyzet – jórészt a nyugat-európai birodalmi-gyarmati múlt öröksége – képezi ma a „keleti tagjelöltek” számára az EU fő vonzerejét. Másodszor, manapság az EU-elitek egyik legnehezebb PR feladata annak elhitése saját közvéleményükkel, hogy e jólét, hatalom, centralitás és kiváltságos helyzet gyümölcseit – vagyis a fent taglalt birodalmi-koloniális múltból adódó strukturális előnyök hozadékát – értelmes, illő, méltó, célszerű, vagy akár csak lehetséges is volna megosztani a kontinens keleti és keleti-középső részének egyes társadalmaival, melyek szegről-végről európainak számítanak talán, de az elmúlt jó ötven évben nem kimondottan a hidegháború erkölcsileg felsőbbrendű, „jó”, és „győztes” csapatának oldalán álltak, s amelyeknek európaisága – jórészt éppen a gyarmati múltjuk hiánya következtében – korábban is csak félig-meddig volt elfogadott tény.

Mi a birodalom?

Anthony Pagden Thomas Pownallt, Massachusetts egykori kormányzóját idézi, aki 1772-ben a következőképpen definiálta a „birodalom” szót (annak latin megfelelőjét, az „Imperium”-ot használva az amúgy angol nyelvű szövegben):

Mikor az embereket különféle rendekbe és alsóbb rendekbe sorolják, hogy képesek legyenek bármiféle politikai utasítás fogadására és továbbítására, és ezen irányítás alatt egységben cselekedjenek, akkor beszélünk arról, amit a rómaiak az *Imperium* szóval illettek (...). A nép csak e rendszer által válik politikai testté, ez az a lánc, mely a független és gyenge részecskéket egységbe fogja (Pagden 1995: 13).

Pownall szövegét némileg átfogalmazva induljunk ki a „birodalom” egyfajta minimalista definíciójából: a „birodalom” olyan politikai egység, amely „különböző és korábban független” államokat fog össze vagy „ilyeneket hoz létre ott, ahol korábban nem léteztek” (Pagden 1995: 14). Nem szükséges tehát, hogy egyetlen, egységes *államról* legyen szó, mely összefogja a központot és valamennyi perifériát.

Ezek után következzen egy a vázlatosságig tömör, de remélhetőleg épp ezért

12 A WDI (2000) adatai alapján.

használható lista a birodalom- és kolonialitás-fogalomkör társadalmi-intézményi jellemzőiről a téma igen kiterjedt, ám több szempontból meglehetősen széttartó

2. táblázat. A birodalom jellemzői

Felfedezés / tartós kapcsolat / betelepülés (pl. McClintock 1995; Pratt 1996);
Összekötő szálak kialakulása, ezeken keresztül az erőforrások és gazdasági javak lerablása / kereskedelme / egyenlőtlen cseréje / folyamatos áramlása a perifériákról a központ felé (pl. Emmanuel 1972; Amin 1976; Bunker 1984; Schwartzman 1995);
Helytartói kormányzás / konfliktus / háború / politikai terror / rendteremtés / nemzetközi jog (pl. Grovogui 1996; Pagden 1995; Bevezető);
Adminisztráció / normalizáció / modernizációs reformok (pl. Scott 1999b; Go 2000);
Kizáráson, „kulturális” és „faji” alapú „tudományos” hierarchiakon alapuló kognitív rendszerek működtetése (pl. Said 1978; Cohn 1996; Mitchell 1988; Stoler 1997; Trouillot 1995; Young 1995).

szakirodalma alapján. Fő állításom az, hogy a modern kapitalista időszak valamennyi birodalmi rendszerében megtalálható a 2. táblázat társadalmi-intézményi jellemzőinek valamiféle együttese. Talán nem mindig ugyanebben a sorrendben fordulnak elő, ám a modern kolonialitás és birodalmiság mégis leginkább e jellemzők révén ragadható meg.

Ezek után definiálhatjuk, ugyancsak tőszavakban, a birodalmi rend *szubsztanciáját* (idézzük fel: a birodalom formális értelemben olyan hatalmi rendszer, mely különböző és korábban független államokat köt össze vagy hoz létre), mégpedig az alábbi négy uralmi mechanizmus kombinációjaként:

1. **egyenlőtlen csere:** a gazdasági javak tartós centripetális áramlása,
2. **kolonialitás:** a birodalom populációinak kognitív felosztása; merev, kirekesztő és lealacsonyító kategóriarendszer létrehozatala (pl. Quijano 2000; Pagden 1995),
3. **kormányzatiságexport** a modern államszervezetek fegyelmező, szabványosító és ellenőrző mechanizmusain keresztül, s végül
4. **geopolitika:** mindez egy hosszú távú globális stratégiába illeszkedik, melynek célja a központi állam hatalmának minél nagyobb kiterjesztése térben és időben.

Ha e listát az Európai Unió „keleti bővítésének” vonatkozásában olvassuk újra, világosan felismerhetjük a birodalmi rend minden egyes intézményi elemét. A volt szocialista országok termelő vagyonának közvetlen tőkebefektetés révén történő külső privatizálása, a külföldi befektetőknek biztosított adókedvezményes és a de-

13 L. pl. Böröcz (2001). A nemzetközi összeolvadások és felvásárlások („mergers and acquisitions”) tekintetében közép- és kelet-Európa függőségi rátája (az eladások/vételek aránya) 11. Ugyanez a mutató az USA-nál 1.4., az EU-nál 0,75, Japánnál pedig 0,31. (A számítás alapja: UNCTAD 2000: 108, IV. 3. táblázat.)

mokratikusan választott kormányok által nyugatról importált általános strukturális átalakítási programok máris a nemzeti termék hallatlanul nagy részét szivattyúzták ki a tagjelölt országokból (l. pl. Böröcz 1999). A közép- és kelet-Európában befektető cégek elsöprő többsége az Unióból érkezik, miközben – értelemszerűen – a volt szocialista blokk országai alig vannak jelen befektetőként az EU-ban¹³. „Kelet-Európa” mint toposz egyértelműen negatív sztereotípiaként szerepel (tanulmánygyűjteményünk cikkei közül l. Kovács és Kabachnik, Kovács, Dancsi írásait, továbbá az utóbbi által megadott hivatkozásokat) nemcsak az EU nyilvánosságán belül, hanem kontinensszerte egészen leplezetlenül a legkülönbözőbb hivatalos retorikákban is, mindenekelőtt abban, ahogy az EU-tagok politikusai „fenyegetésként” vagy „problémaként” aposztrofálják a bővítést (az alábbi írások közül l. pl. Sher és Dancsi tanulmányát). Az az eufemisztikusan „jogharmonizációnak” nevezett előírás, hogy a jelentkezők már a felvétel – azaz a teljes tagsággal járó jogok biztosítása – előtt vegyék át és alkalmazzák az EU jog- (azaz itt, a pályázó nézőpontjából: kötelezettség-) anyagát, egyenértékű egy erősen jogi-bürokratikus jellegű, foucault-i értelemben vett Euro-kormányzatiság bevezetésével. Végül az államszocializmus összeomlása óta az EU-beli politikusok szinte minden megnyilvánulásukban nyíltan hangsúlyozták a „keleti bővítés” stratégiai jelentőségét „Európa” (értsd: az EU) hosszú távú globális versenyképessége szempontjából.

Nem arról van tehát szó csupán, hogy a birodalmiság egyes elemei némileg relevánsnak tűnnek a „keleti bővítés” kapcsán. Arról is, hogy úgy tűnik, *a jelenlegi európai rend fontos, ha nem meghatározó jegye a „keleti” tagjelöltek fölött sajátos, regionális uralmat gyakorló új és minden eddigénél erősebb intézmények kiépülése.*

Tanulmánygyűjteményünk ezen európai rend komparatív-történeti szociológiai (valamint politikatudományi, társadalom-földrajzi stb.) aspektusait próbálja megvilágítani azáltal, hogy górcső alá veszi a birodalmi és koloniális működésmódok mai, posztbirodalmi és posztkoloniális (re)konstrukcióját Európában. Az itt nyilvánosságra hozott tanulmányok a fenti tényezők egyedi kombinációit elemzik gazdag – és nyilvánosan hozzáférhető, így bárki által ellenőrizhető – empirikus anyag alapján. Általában diszkurzív bizonyítékokra építenek, így igen jól bemutatják, hogyan működik a kolonialitás magas szintű és hivatalos – tehát *közvetlen gyakorlati következményekkel* járó, a társadalmi intézmények átalakulását alapvetően meghatározó – diskurzusokban.

Birodalmi műfajok

E ponton komoly és indokolt kifogás merülhet föl: mindeddig csak egyetlen fajta birodalmi struktúráról esett szó: a Burke-féle „széttagolt birodalomról” (Pagden

¹³ Tisztában vagyok vele, hogy a birodalom fogalma rengetegféleképpen bontható fel különböző elméleti szempontok szerint. Az én terminológiám nem kívánja a történelemben előfordult valamennyi birodalmat felölelni; céloom egy konkrét elméleti vizsgálódás elősegítése. A bevezetett kategóriák tehát ideáltípusok, és így különbségeik *mutatis mutandis* értelmezendők.

1995: 14), ez pedig csak távolról hasonlít az Európai Unió és kelet-Európa viszonyára. Hogy e hiányosságot kiküszöböljük, vezessünk be egy egyszerű megkülönböztetést (l. pl. Stoler és Cooper 1997: 22). Szűkítsük le az elemzés területét: tekintsük csak a (1) modern – a hosszú tizenhatodik század óta kialakult – (2) európai központú birodalmakat, és (3) válasszuk ketté a „birodalom” fogalmát a centrum és a perifériák közötti földrajzi viszonyok alapján. Nevezzük az így létrejött két ideáltípust térben széttagolt, ill. egybefüggő birodalomnak¹⁴.

A birodalom fenti definíciójában szereplő négy intézményelem (egyenlőtlen csere, kolonialitás, oktrojált kormányzatiság és e három szempont alárendelése a geopolitikai érdekeknek) mindkét birodalomtípusra jellemző. Az általam használt *kolonialitás* fogalom tehát nem szükségszerűen kötődik a gyarmatosítás történelmi valóságához: a kolonialitásnak nevezett, merev kirekesztő és lealacsonyító rendszerek a gyarmati történelem során kristályosodtak ki, s talán ekkor működtek a legkegyetlenebb formában; ám, mint azt a náci Németország példája mutatja, az egybefüggő birodalmakban is éppúgy megjelenhetnek. (Ez értelemszerűen ott is igaz, ahol semmilyen fizikai vonás alapján nem lehet kirekesztő „faji” megkülönböztetéseket tenni.) A kolonialitás fogalma tehát a konkrét gyarmati rendszerektől független, önálló életre kelt jelenség.

John Comaroffnál további hasznos pontosítást találunk. A missziós irodalmat elemezve Comaroff három „koloniális modellt” vázol föl, melyeket a „brit”, „búr”, illetve „keresztény” címkével lát el. Ezek sorrendben:

1. „az *állami* modell, ahol a gyarmati kormányzat irányít”,
2. „a *telepes* kolonializmus, mely (...) a nyers erőszakra és erőhatalomra épít”,
3. „a misszionáriusok *civilizáló* kolonializmusa, melynek célja (...) a vadak kiművelése” (Comaroff 1997: 179–81).

Témánk szempontjából azért hasznos ez a szétválasztás, mert felhívja rá a figyelmet, hogy a kolonialitásnak nem lényegi eleme az, hogy az egyik (az elnyomó) fél katonai úton területeket hódítson meg és foglaljon el, illetve differenciálatlan, nyers erőszakot alkalmazzon a bennszülött lakossággal szemben. Az erőszak sokszor volt a birodalmi-gyarmati lét központi eleme, ám birodalom és kolonialitás enélkül is megjelenhet. Ha Comaroff három típusát nem izolált empirikus eseteknek tekintjük, hanem a birodalmi rendszer markáns intézményszociológiai aspektusainak fogjuk fel őket, melyek minden egyes birodalomban komplex módon kapcsolódnak össze, akkor kísértetiesen hasonló folyamatokat fedezhetünk fel az Európai Unió „keleti bővítésében”, mely jól láthatólag az állami és a civilizáló kolonialitás egyfajta világi, „nyugatias” kombinációját valósítja meg¹⁵. Ugyanakkor, bár a nyílt fizikai erőszak eddig kétségkívül nem jellemezte a „keleti bővítés” egészét, hiba volna megfeledkezni az állami erőszak e koloniális típusának jelenlétéről. Ennek megnyilvánulásaként kell számon tartanunk a tagállamok folyamatos,

¹⁵ Comaroff leírása a civilizáló kolonializmusról akár arról is szólhatna, hogyan bánik az Európai Unió volt szocialista szomszédaival. A civilizáló kolonializmus „célja az volt, hogy »kiművelje« az afrikai »sivatagot« és annak lakóit, és megismertesse velük a burzsoá individualizmus és nukleáris család, magántulajdon és kereskedelem, racionalitás és megfelelő öltözködés, kifinomult életvitel és buzgó istenhít áldásait” (Comaroff 1997: 81).

alacsony szinten tartott, de egyértelműen erőszakos magatartását a koloniális színkód miatt kirekesztésként kezelte, megbélyegzett, nemkívánatos bevándorlókkal szemben – akik közt az egykori gyarmatok „idegenjei” mellett szép számban vannak jelen a szegény, közép- és kelet-európai állampolgár vendégmunkások és seftelők, romák és nem romák egyaránt. A nyílt, állami erőszak koloniális típusának megnyilvánulásaként kell számon tartani a különféle posztjugoszláv háborúkat is, melyek koszovói fejezetében már nemcsak – mint korábban – elkötelezett szurkolóként és helytartói szerepben, hanem aktív harcoló félként is jelen volt az EU tizenegy NATO-tag tagállama. Ugyancsak a nyílt erőszakot kell felfedeznünk abban, ahogy az EU csendben tűri, ahogy tagállamai kíméletlen, a gyarmati múltból ismert eszközökkel terrorizálják „saját” etnonemzeti mozgalmait. Az észak-írországi tereptapasztalatokat Koszovóban hasznosító brit katonai elit alakulat pusztá jelenléte jól jelképezi a birodalmi-koloniális valóság európai mindennapjait.

A széttagolt és egybefüggő birodalmak közti eltérések egyik legfontosabbika a centrum és ennek perifériái közötti földrajzi viszonyból ered. A társadalmi érintkezés – a mindennapos, személyes kapcsolat, melynek során elvileg legalább mód van akár az életvilágok összefonódására és arra, hogy elmosódjék a határvonal a birodalmi centrum és a perifériák népessége között – sokkal kevésbé tömeges a széttagolt birodalmakban, ahol az érintkezés mind logisztikai, mind pedig gazdasági okoknál fogva nehezebben kivitelezhető. Ha viszont a központok fizikailag érintkeznek a perifériákkal, egy sor olyan kapcsolat jöhet létre a szomszédos helyzet és fizikai közelség révén, amit a centrumból nem lehet hatékonyan kontrollálni.

A széttagolt birodalmakban igen kényelmes, világos és egyértelmű megfeleltetés teremthető a központot és perifériát elválasztó kétféle – fizikai és morális – távolság között. Az összefüggő birodalmaknál egész más a helyzet; a fizikai és erkölcsi távolság nem arányos egymással. Ha a birodalmi populációk közti morális szakadék széles, az intenzív együttélés és a társadalmi intézmények esetleges átformálódása állandó feszültségforrás, s ez a kulturális „fajkeveredés” miatti pánikká is fajulhat. Az összefüggő birodalmak központjait az idegenek folyamatos áradata fenyegeti, az idegeneké, akik „ma jönnek, és holnap maradnak” (Simmel 1950 [1908]: 402), akik fizikailag közel férközhetnek uraikhoz, de akik számára a morális közelség lehetősége nem adott¹⁶. A modern birodalom mint *genus* a perifériális másság lefokozásával alakítja ki a morális távolságot; altípusánál, az egybefüggő birodalomnál veszély fenyegeti e rendszert, mert a központok fizikailag elérhetők a perifériák lealacsonyított idegenjei számára.

Ennek eredményeként, *ceteris paribus*, a kétféle birodalmi berendezkedés jellemző kognitív mechanizmusai is különböznek: a térbeli közelség nem teszi lehetővé azt a fajta kategorikus kizárást, mint a metropolisz és a gyarmatok különállása. Az egybefüggő birodalomban a gyarmati rendszerhez hasonló xenofób hatások eléréséhez külön erőfeszítésekre van szükség: a másság rasszizálásakor kulturális vagy civilizációs eltérésekre, alapvető nemzeti jellegzetességekre lehet csak építeni.

¹⁶ Ne felejtjük el azonban, hogy a széttagolt és ideális birodalom ideáltípus. És hozzá kell tenni, hogy a gyarmatbirodalmak felbomlásakor is támadtak feszültségek a centrumot elárasztó lealacsonyított idegenek miatt (l. még Bodnár 2001).

Ezáltal a perifériák népességének lealacsonyítása az összefüggő birodalmakban is ugyanolyan intenzív és gyakori lehet, sőt; mint azt ismét csak a náci Németország bizonyítja, létrejöhetnek akár egészen szélsőséges kirekesztő mechanizmusok, még ha ezekhez olyan faji fogalmakat kell is kölcsönvenni, melyeket más nyugat-európai államok széttagolt birodalmai addigra már évszázadokon keresztül gyakoroltak.

A centrum és a periféria közti távolságnak legalább két fontos funkciója van a széttagolt birodalmakban: (1) elvágja a centrumtól a koloniális periférián élő „fehéreket” (gyarmati tisztviselőket, katonákat, telepeseket, antropológusokat, misszionáriusokat és más egyházi személyeket, valamint a legkülönbélebb szerencsevadászókat), és így kiváló táptalajt teremt a legkülönbélebb rasszizáló ideológiák számára, kikapcsolva mindazokat a fékeket, melyek otthon, nyugat-Európában talán korlátoznák a viselkedés- és gondolkodásbeli szélsőségeket (vö. Stoler és Cooper 1997: 5). A széttagoltság továbbá (2) erősen megszüri az élmények és információk áramlását, gátolva ezáltal az olyan intézményi és érzelmi struktúrák létrejöttét, melyek lehetővé tennének bármiféle toleranciát, morális közeledést, kölcsönös megértést, azonosulást vagy szolidaritást a centrum és a perifériák lakossága között. A perifériák kirekesztett, lealacsonyított lakóiról kialakult kép ezért a térbeli távolság esetén többnyire a hierarchikus *minőségi* eltéréseket, a másság lényegi eredetét hangsúlyozza, és a kirekesztetteket egzotikusnak, femininnek, gyermetegnek, de akárhogy is, fajilag különállónak állítja be. A koloniális kirekesztés és alárendelés szakirodalmából talán elég Frantz Fanon és Edward Said részben magyarul is megjelent, s széles körben ismert munkáira hivatkozunk.

A térbeli közelség, a földrajzilag egybefüggő birodalomszerkezet másfajta különbségeket domborít ki. Ezt a kirekesztő mechanizmust *mennyiségi* jellegű lealacsonyításnak nevezhetjük: az ebben kipécézett másság hordozóját talán ugyanaból a fából faragták, mint kirekesztőjét, ám „rosszabb kivitelben”. Ez a típusú másítás is az egzotikumra épít, de a borzongást itt egyfajta szelídebb rusztikusság szolgáltatja. Az egybefüggő perifériák idegenje a centrum múltjának fejletlenebb, mintegy múltbeli állapotát testesíti meg, és ezért szükségképpen alantaska (Fabian 1983): innen a rá irányuló leereszkedő és visszautasító kognitív habitus. A széttagolt birodalmi szerkezet lealacsonyított minőségi mássága a szolgáló helyzetére emlékeztet; az egybefüggő birodalom alantaskája inkább a szegényrokon-mivolt keserű kenyerét eszi.

E különbségek több fontos üzenetet hordoznak a „keleti bővítés” szempontjából. Mindenekelőtt emlékezzünk arra, hogy az Európai Unió mint szupranacionális szervezet fő célkitűzése a gazdasági termelési tényezők áramlásának élénkítése határain belül. Az Európai Unió jogrendjének alapját képező, sokat emlegetett „Négy Szabadság” a tőkés termelés négy fő áruajtájának – a tőkének, a tárgyi javaknak, a szolgáltatásoknak és a munkaerőnek – a szabad mozgását írja elő. E mozgások valóságos transzcendentális minőséget nyernek az Európai Unió identitásépítésében, hiszen az EU „küldetése” saját „ábécé”-je szerint nem kevesebb, mint

17 Az aszimmetrikus ellentétpárok történeti szociológiájával kapcsolatban I. Koselleck (1985 [1979]). Koselleck definíciója szerint az aszimmetrikus ellentétpárok olyan „egymást kizáró kategóriák, melyeket mindig egy irányban és egyenlőtlenül alkalmaznak” (uo. 160).

hogy „koherensen és a szolidaritásra építve összekapcsolja a tagállamokat és azok lakóit” (EU 2001), s tegye ezt méghozzá egy „szabad, biztonságos és igazságos térség létrehozásával (melynek lényegi eleme a közös belső piac, különösen pedig a személyek szabad áramlása)” (uo.). (Az e gondolatban implikált ellentét alapján¹⁷ az EU-n kívüli világ nem szabad, és/vagy nem biztonságos, és/vagy igazságtalan. Minél jobban megdicsőül az EU belső tökéletessége, annál jobban kiemelődik a környező világ tökéletlensége.)

Lássunk egy másik, talán még eksztatikusabb EU-szöveget:

Az alapító egyezményekben lefektetett alapvető szabadságok biztosítják, hogy az üzletemberek szabadon hozhatnak döntéseket, a munkavállalók szabadon választhatják meg, hol akarnak dolgozni, a fogyasztók pedig szabadon válogathatnak a termékek lehető legszélesebb skálájából. A szabad versenynek köszönhetően az üzletemberek összehasonlíthatatlanul nagyobb fogyasztói körnek kínálhatják termékeiket és szolgáltatásaikat. A munkások az EU egész területén saját igényeik és céljaik szerint kereshetnek állást és válthatnak munkahelyet. A fogyasztók a legolcsóbb és legjobb termékeket választhatják ki az élénk versennyel járó, sokkal gazdagabb kínálatból (Borchardt 2000: 12).

Olvassuk el ismét ezt a lélekemelő szöveget úgy, hogy beleképzeljük magunkat a bővítést fontolgató centrum helyébe. A határ innen, belülről nézve, veszélyesen átjárható: túloldalán a belül levőknel gyengébb kiadású idegenek sompolyognak, állandó jelenlétükkel fenyegetve a központokat. A négy szabadság, különösen a munkaerő szabad mozgásának kiterjesztése innen nézve tehát kétes és rendkívül vakmerő vállalkozás. Hatalmas veszélyt jelent: az életvilágok keveredését eredményezheti, ha a munkaerő szabadon áramolni kezd az alsóbbrendűnek látott társadalmakból, még ha ez az alsóbbrendűség „csupán” mennyiségi is, lévén a birodalmi tér egybefüggő. A gyengébb kiadású idegenekkel való tartós társadalmi kontaktus lehetősége a társadalmi keveredésnek a fajkeveredésre emlékeztető, szörnyű veszélyét hordozza.

Ennek tudatában már igen sokatmondó, hogy miközben az elsőkoros tagjelölteknél a tárgyalások során öt különféle ésszerű opció merülhet fel a szabad munkaerő-áramlás „teljes és azonnali bevezetésé”-től annak „korlátozott időre való teljes felfüggesztésé”-ig (Európai Bizottság 2001: 3), a belső közönségnek szánt politikai megnyilvánulásokról inkább egy olyanfajta európai geopolitikai manőver látszik kibontakozni, melynek keretében a rendszerváltás óta szuverén tagjelölt államokat polgáraik szempontjából korlátozottan átjárható rezervátumokká alakítanák át: e téren még a német szociáldemokrata-zöld kormány is egy húron pendül jobboldali-szélsőjobboldali osztrák kollégáival, mikor azt követeli, hogy a csatlakozás után hét évre fagyasszák be a „keleti” munkások szabad mozgását, még az olyan apró, viszonylag jól működő és a kelet-közép-európai közegben éppenséggel jómódúnak tekinthető országok esetében is, mint Szlovénia (Mrozek 2001), Magyarországról nem is beszélve. Hogy ez mennyiben felel meg annak az elvnek, miszerint az Uniót „koherensen és a szolidaritásra építve” (EU 2001) kell megszervezni, méghozzá a „szabadság, a biztonság és igazság térségének létrehozásával” (uo.), nos, az legalábbis kérdéses. Hogy egy pályázó állam hogyan fogadhat el e tárgykörben kompromisszumajánlatot, az e sorok írója számára felfoghatatlan.

Miféle kolonialitás?

A széttagolt és egybefüggő birodalmak közti különbség több más – talán kevésbé nyilvánvaló, de nem kevésbé jelentős – módon is összefügg a „keleti bővítéssel”. Az európai kontinens két felének társadalmi igencsak különböznek egymástól történelmi élményanyaguk tekintetében. Az EU-n kívüli régiók lakói semmilyen közvetlen tapasztalatot nem szereztek a széttagolt birodalmakról, hacsak kivándorlóként nem¹⁸. Országaiknak sosem voltak saját gyarmataik, és őket sem kebelezték be a széttagolt gyarmatbirodalmak. Európa két felét tehát a történelmi tapasztalat terén valódi szakadék választja el. A keleti és keleti középső területek sosem élvezhették azt az értékbeáramlást, melyet a gyarmati kereskedelem és a gyarmatok lerablása biztosított; az EU tizenöt tagállamából kilenc (melyekben, ismét hangsúlyozom, az EU-polgárok kilencven százaléka él) igen. A keleti vidékek gyakran (és az összehasonlító gazdaság-szociológia szempontjából joggal) emlegett modern kori „alulfejlettsége” nem utolsósorban annyit jelent, hogy elmaradt náluk ez a fajta – Marx által eredeti tőkefelhalmozásként aposztrofált – gazdasági vérátömlesztés. Így hát, mikor Európa szegényebbik felének társadalmi és állami a csatlakozást sürgetik, implicit módon nem tesznek mást, „csupán” hátrányos helyzetüket, gazdaságtörténelmi szerencsétlenségüket emlegetik fel sokadszorra. Az EU-felvételre való pályázati kérelem így az egyenlőtlen fejlődés és függőség sok évszázados történetének újabb, meglehetősen triviális mozzanata napjaink intra- és szupranacionális európai politikájában.

A földrész keleti felének kulturális elitjei mindig is a felvilágosodás és egyfajta európai eszmeközösség lelkes hívei voltak. Az eszmék cseréje során azonban a „fény”, az emancipáció, a szabadság és a jogállam magasztos ideái mellett a kolonialitás mint világszemlélet bizonyos kulcselemeit is sikerült importálni. Az államszocializmus összeomlása után, mikor a kontinens keleti fele nekiállt „utolérni” nyugati példaképeit, a kolonialitás mint világlátás importja is megélné. A faji alapú és egyéb hierarchikus kognitív szkémák – így az „Európázás”, a „Kelet-Európázás”, a „Balkánozás”, vagy a „civilizált országban nem így szokás” típusú érvelések – nemcsak hogy megjelentek e társadalmakban, hanem fontos, már-már kultikus helyet foglalnak el: nem is lehetne másként, hiszen a nyugatról érkező becses kulturális csomag mélyén lapulnak.

Mivel a felbomlott gyarmatbirodalmaknak nemcsak a perifériáitól, de a centrumaitól is viszonylag távol estek, közép- és kelet-Európa népei anélkül ismerték meg a dekolonizációt, hogy szembe kellett volna nézniük az ide vágó erkölcsi tanulságokkal, mindenekeelőtt a lakosság-hierarchiákra alapozott rassz-szemlélet csapdáival. A hidegháború időszakában végbement dekolonizáció problémái, ha egyáltalán tudomást vettek róluk, hidegen hagyták őket. A hivatalos propaganda azt hangsúlyozta, hogy a dekolonizáció a kapitalizmus válságjelensége, teljességgel

¹⁸ Néhány ilyen kivándorló, pl. a lengyel születésű Joseph Conrad, fontos szerepet vállalt a kolonialis gondolkodásmód artikulálásában.

idegen és távoli tehát a „létező szocializmus” társadalmaitól.

Mindennek köszönhető – bár aligha szerepelt a kommunista egypártok szándékai közt –, hogy a rendszerváltás után a volt szocialista államokban nagyon sokan nagyon komolyan hiszik, hogy a népek között létezhetnek „faji” és kulturális/civilizációs alapú hierarchiák, és hogy a „felsőbbrendűek” joggal használják fel ezeket az „alsóbbrendűekkel” szemben. Kelet- és kelet-közép-Európában az identitásépítés bevett eleme lett egy megdöbbenően átgondolatlan, reflektálatlan „fehérség”-fogalom, a politikai és kulturális elitnek meglepően nagy csoportjai pedig csöndben figyelik ezt, vagy cinikusan még asszisztálnak is hozzá¹⁹. Még akkor is, amikor tenni próbálnak ellene, akarva-akaratlan rassz-szkémákban – így például a „cigány-magyar”, illetve „zsidó-magyar” kétértékű oppozíciók kirekesztő szemantikai rendszerében – szólalnak meg. Nem kis részben a posztkoloniális katarzis hiánya az oka – azé a megtisztulása, melyet a volt gyarmattartóknál a dekolonizáció, ha mégoly enyhe mértékben és ellentmondásos módon is, de legalább megkezdett –, hogy a kelet- és közép-európai tagjelöltek az EU-csatlakozás hajszolásakor végeredményben kimondatlanul és jórészt öntudatlanul más országok koloniális-birodalmi múltjának előnyei és identitásformái után is sóvárognak.

A „keleti bővítés” az erkölcsi felsőbbrendűség szimbolikus európai politikájának bizarr fordulataként új lehetőséget ad az EU tagállamainak és apparátusának, hogy a tagjelölteket a klasszikus modernizáló szellemben úgy kezelje, mint egy megfáradt, ámde kitartó iskolamester, aki rendületlenül igyekszik a lehetőségekhez képest embert faragni a rábizott rosszcsontokból. Ez persze nehezen egyeztethető össze azzal a ténnyel, hogy az EU-tagállamok apparátusa nyugodtan eltűr, sok esetben legalább implicit módon támogat egy sor nyíltan rasszista megnyilvánulást és az ezzel összefüggő foucault-i kormányzatiság mindennapos gyakorlatát. Az effajta „bölcsoede”-fantázia persze a birodalmiság egyik legjellemzőbb, jól ismert toposza (I. Go 2000). Az elhúzódo, végeláthatatlan „bővítési” folyamatot az EU politikacsínálói köreiben sokan kezelik úgy, mint a „keleti” geopolitika fegyelmező-civilizáló manőverét, annak ellenére, hogy a ma közép- és kelet-Európában megfigyelhető kirekesztő stratégiák tartalmukat tekintve semmiben nem különböznek nyugat-európai mintaképektől.

Miközben a kontinens keleti felének a széttagolt birodalmakról nincs közvetlen tapasztalata, az egybefüggő birodalmakból igen alapos történelmi leckében részesült. Az észak-amerikai egyetemek kelet-Európával foglalkozó kurzusain a régiót

¹⁹ Ennek egyik példája, hogy mikor a posztszocialista, demokrata Magyarország aláírta a menekültekkel kapcsolatos genfi egyezményt, annak hatályát az európai menekültekre szűkítette le. Ezt a megmagyarázhatatlan, súlyosan rasszista kitétel az emberi jogokra amúgy mélységesen érzékeny posztszocialista parlament rendben elfogadta, az Európai Unió pedig csak lagymatagon tiltakozik ellene. (A bővítés nyelvezetével kapcsolatos összefüggésekről I. Kovács és Kabachnik írását a gyűjteményben.)

²⁰ A fogalom a háború utáni magyar marxista történetírás egyik vonulatában tűnt fel, Eckhardt munkája (1922) nyomán, majd a hatvanas évektől fokozatosan kikopott a használatból, és (az állami politika reformtörekvéseivel párhuzamosan) átadta a helyét a Habsburg-uralom engedékenyebb megítélésének. Állításom a tudás történelmi szociológiáját érinti: úgy tűnik, a jelenlegitől gyökeresen eltűnt kontextusban is felmerült a gyarmati uralom effajta analógiája a szupranacionális és birodalmi rendszerek kapcsán a földrész középső és keleti részén.

kedélyeskedve a „kása a diótörőben” (mush in the nutcracker) névvel szokták illetni: ebben a helyi társadalmak etnikai kavalkádja volna a kása, az őket időről időre összepasszírozó-elnyelő egybefüggő birodalmak pedig – hogy csak a legfontosabbakat említsük: a porosz, a Habsburg, az orosz és az oszmán birodalom – a diótörő szárai. Olyannyira igaz ez, hogy a magyar történészek egy időben a *félgyarmat* kifejezéssel próbálták leírni azt a sajátos egyenlőtlen és függésrendszert, mely a közép-európai Habsburg-uralom egyes főbb korszakait jellemezte²⁰.

Az egybefüggő birodalom persze az egész kontinensnek jó ismerőse az EU-n kívül és belül egyaránt. Valamennyi „nemzet”-állam voltaképpen (egybefüggő) birodalmi formáció a többségi nemzetnek alávetett kisebbségek nemzeti aspirációinak szemszögéből. Az EU történelmi poggyászában így egyaránt megtalálhatók a széttagolt és egybefüggő birodalmak, míg közép- és kelet-Európa kizárólag az egybefüggő típus örömeit élvezhette.

Az EU „keleti bővítése” szempontjából azonban sokkal közvetlenebbül lényeges, hogy a kontinens keleti és középső részében „érintett” négy nagy egybefüggő birodalom – melyek geopolitikai csatározásaik keretében többek közt a kontinens jó kétharmadának mai országhatárait is kialakították – mindegyike szárazföldi, egybefüggő birodalom volt, és közülük kettőnek a központja (Németország, ill. Ausztria) ma az Európai Unió prominens tagja. Aligha kerülte el a kelet- és közép-európai társadalmak közvéleményének figyelmét, hogy e két EU-tagországból érkezett a külföldi működő tőke túlnyomó része a volt szocialista országok termelőeszközeinek és gazdasági erőforrásainak nemrég történt, erősen *akciós* kiárusításakor. Németország ma nagyobb hányadát teszi ki a magyar külkereskedelemnek, mint a Szovjetunió bármikor.

Európa középső és keleti részeinek birodalmi múltja rendkívül zavaros képet mutat: akárcsak a kontinens nyugati felén, itt is gyakorlatilag minden négyzetméternyi földterületet többen birtokoltak már. A földrészt középső és keleti fele persze annyiban eltér a nyugati tájéktól, hogy itt nemrég valóságos társadalmi földcsuszamlás zajlott le: megszűnt az államszocialista birodalom és felbomlott az a sajátos társadalmi-politikai, gazdasági és kulturális rendszer, melyet pár évvel korábban az emberek többsége megingathatatlannak vélt.

Történelme során e régió valamennyi társadalmára szembe kellett, hogy nézzen az egybefüggő birodalmi rend friss és sokszínű örökségével, nagy részük kétféleképpen is: mint úr és mint alattvaló. Kollektív történelmi memóriájukban mindkét állapotípus szerepel, egymás mellett és gyakran egymásnak ellentmondva. A szovjet geopolitikai hegemonia végével sokak számára átrendezhetőnek tűnnek a korábban fogcsikorgatva bár, de megváltoztathatatlannak látott határok. Így az államszocialista *status quo* felbomlásával megnőtt a térség geopolitikai instabilitása. A kétféle történelmi-birodalmi identitás közt – volt urak és volt alattvalók – igen könnyű a váltás, és a kettő sokszor egymás mellett, egymásba gabalyodva működik. Ez a másság a kizárás és a lealacsonyítás olyan mentális mintáit hozta létre, melyek talán még „nyugati” megfelelőiknél is komplexebbek: kialakultak a Milica Bakic-Hayden által „beágyazott orientalizmusok”-nak (nested orientalisms) nevezett minták (Bakic-Hayden 1995), melyek az egzotizálás és inferiorizálás finom rendszereit az egybefüggő birodalom kontextusában valósítják meg. E képzetekbe

a magukat „kevésbé keletinek” beállítani tudó identitások szinte kivétel nélkül beépítik az „Európa = EU” szinekdochétoposzt, sőt identitásuk kulcselemévé avatják és ezáltal még tovább erősítik. Az Európai Unióba való felvételi sikere, illetve kudarca e világ- és önszemléletben az európaiság (azaz, áttételesen: a nem keletiség, és ezen keresztül – újabb áttétellel – a „fehérség”) megerősítését vagy megtagadását jelenti. A beágyazott orientalizmusokhoz és az EU-csatlakozáshoz kapcsolódó félelmek közvetlenül összefüggenek, s végső soron, az „európaiság” fogalmához való kapcsolódás révén, némi homályos rassztartalommal is bírnak.

A két-három nemzedéknyi államszocialista időszak a maga sajátos birodalmi rendszerével (Böröcz 1992, 1999) – melyet a moszkvai centrumból elsősorban politikai és geostratégiai érdekek alapján irányítottak – e nézőpontból csupán egy volt a régiót uraló egybefüggő birodalmak sorában. Az egybefüggő birodalomtípussal kapcsolatos komplex emlékek tehát (az egyenlőtlen csere, a kolonialitás, a kormányzatiságexport és a geopolitika mint „felsőbb” szempont) régóta alapvető alkotóelemei e tájék társadalmi kollektív történelmi tudatának. A szovjet uralom geopolitikai kudarcát ezért az érintett társadalmak nagy része rendkívül (ön)ironikus, visszafogott és távolságtartó módon élte meg; amit a „Nyugat” „Kelet-Európa” felszabadulásának vélt, ők csak az adott helyi birodalom aktuális széthullásaként könyvelték el.

E megfigyelésből több következtetés is adódik. Először is, a mai EU területén az egybefüggő birodalmak nem megszűntek, hanem „nemzetállamokká” alakultak, s „nemzetállami” jellegüket a fennmaradó nemzeti kisebbségek nacionalista ellenállótól eltekintve senki nem kérdőjelezi meg politikailag. Mivel nem megszűntek, hanem „nemzet”-állammá alakultak, az egybefüggő birodalmak végét nem kísérhette valamiféle, a dekolonizációhoz hasonlítható katartikus önvizsgálatféle. Az ilyen megtisztulás egyetlen számottevő példajaként talán Németország II. világháború utáni nácitlanítása említhető. Ez azonban a náciizmus borzalmi és sok szempontból egyedülálló volta miatt kevésbé kötődött a birodalmiság problémájához, inkább a német nemzeti élményanyaghoz íródott, a *Sonderweg* sajátos fejezeteként. A nácitlanítás ezért korántsem tudatosította a „Nyugat” társadalmában a „Nyugat” felelősségét az egybefüggő birodalmi gyakorlat mint nemzetközi hatalmi magatartás vonatkozásában úgy, ahogy azt a széttagolt, gyarmati uralom vonatkozásában a dekolonizáció élménye tette, s a nácitlanítás során a fő hangsúlyt a náciizmus hipermodernista, nyersen „faji” elemei kapták, a geopolitikai birodalomépítés erkölcsi-politikai kérdései pedig némileg háttérbe szorultak.

Az EU társadalmainak legalábbis egyes, kicsiny és elszigetelt szegmensei képesek szembenézni saját koloniális-birodalmi múltjukkal, és helyel-közzel még valami bűnbánatfélét is mutatnak. Sokféle erkölcsi reakciót láthattunk tőlük, a szokásos rasszista gyűlölködéstől kezdve a kelletlenül elmormogott, álszent sajnálkozásokig a „harmadik világ” balszerencséje miatt. Ez utóbbinak köszönhetőek például azok a segélyek, melyeket néhány volt gyarmattartó ország, például Hollandia kormánya és civil szervezetei juttattak a „harmadik világnak”. Ugyanezek a társadalmak viszont véletlenül sem szálltak magukba az egybefüggő birodalmak, az ilyen típusú birodalmakat jellemző birodalmi világszemlélet és -uralom viselt dolgai miatt, főleg ami közvetlen keleti szomszédait – vagyis volt alattvalóikat – il-

leti. A szegény európai rokonok irányában tehát sokkal kevésbé szóródnak az erkölcsi álláspontok: bűnbánatnak szinte nyoma sincs. Nyugat-Európában alig működnek kulturális fékek az egybefüggő birodalmak kirekesztő stratégiáit továbbörökítő kognitív szkémákkal szemben. A „kelet-európaiakkal” kapcsolatban témérdek kulturális előítélet él és virul, és ezek, a megszólalók politikai palettán való elhelyezkedésétől szinte teljesen függetlenül, jószerevel semmiféle ellenállásba nem ütköznek. *Ezek a koloniális jellegű kognitív minták tehát paradox módon bizonyos fokig éppen a gyarmati múlt hiánya miatt működhetnek ilyen zavartalanul.* Mivel az európai másság artikulálása a felvilágosodás óta jórészt lealacsonyító különbségtételek révén történik, Larry Wolff (1994, 1995) és Maria Todorova (1997) történeti elemzései jórészt a mai helyzetre is érvényesek.

A dekolonizációként emlegetett nagyléptékű társadalmi átalakulásnak két fontos intézményi hozadéka volt: (1) a kolonizáló hatalmak visszavonultak a gyarmatokról, melyek helyén önálló államok jöttek létre; (2) ezzel együtt új, gyakran ugyanolyan erős kötelékek alakultak ki a periféria és a központ között, gazdasági, politikai és kulturális függést hozva létre. Az egybefüggő birodalmak megszűnését ugyanez a két folyamat kíséri.

Kelet- és kelet-közép-Európában rendkívül komplex módon zajlottak ezek az átalakulások a rendszerváltáskor. Az érintett országok nemcsak a szovjet birodalmi központhoz kötődtek, már a szocializmus fénykorában sem, utána pedig még kevésbé. Kettős függőségi rendszer jött létre, s ennek jellegzetességei sok szempontból jól magyarázzák az államszocialista birodalom jórészt békés széthullását követő folyamatok jellegét. Az összeomlást követő időszakban az a leginkább figyelemre méltó, hogy az Európai Unió milyen elszántan állította vissza a gazdasági függést és egyenlőtlen cserét, exportálta kormányzatiságát és kezdte – nyíltan koloniális tónusban – lenézett és alantas idegenként kezelni a „keleti” jelentkezőket. A szocialista „tábor” kétségkívül igen különös birodalom volt (erre máshol már jómagam is rámutattam [1992, 1999]), a birodalom és kolonialitás rendszerváltás utáni visszatérése azonban nagyon is hasonlít egy korábról, máshonnan már ismert állapothoz: a nyugat-európai központú gyarmatbirodalmak felbomlását követően kialakult, új függőségként leírható posztkoloniális *status quo*hoz.

Zárszó

Nem adtam végleges választ egyetlen érintett kérdésre sem. Csak érzékeltetni próbáltam, miért tűnnek relevánsnak a birodalom és kolonialitás fogalmai a mai európai szintér vizsgálatokor. Nem azt akartam bizonygatni, az Európai Unió alapvetően „gonosz” kezdeményezés volna: az egyik legérdekesebb elemzési kérdés éppen az, lehetséges-e, hogy birodalmi-koloniális dinamika jó célok, nemes indítékok eszköze legyen. (Az a tény, hogy ez a képzet, a jóság önképe az EU hivatalos önképének központi eleme, önmagában sajnos semmit nem bizonyít: a birodalom és a koloniális kognitív rend mindig is a jó szándék álarcában jelentkezett.) Csúpan arra hívtam fel a figyelmet, hogy e fontos, szemünk előtt kifejlődő vállalkozás elemzésekor nem árt felhasználni a birodalom és kolonialitás történeti szociológi-

ájának eszköztárát. Könnyen lehet, hogy az EU tényleg egy újfajta, eddig sosem látott szupranacionális szervezetté, államszerű valamivé válik. Az azonban, hogy e leendő szuperállam építése kapcsán a birodalom és kolonialitás milyen sok kulcs-elemét érhetjük tetten, jól mutatja, mennyire általánosak a hatalom, az egyenlőtlen csere, a függőség és kirekesztés globális strukturái a mai kapitalista világrendszerben. Jelzi azt is, hogy a birodalom és kolonialitás történelmi tapasztalata ma is meghatározó része Európa politikai, gazdasági és kulturális örökségének – a kontinens nyugati és keleti felén egyaránt.

Lezárásképp két megállapítást kockáztathatunk meg. Először is, a világ-GDP jó egyharmadát adó Európai Unió mint „in vivo” kísérlet nyilvánvalóan maradandó hatással lesz a világra. Az EU ügyeinek mai alakulása döntően befolyásolni fogja az új, még jobban globalizált világ szerkezetét. Ha nem látjuk világosan, milyen egyenlőtlen ségi, marginalizáló és kirekesztő folyamatok működnek az európai változások mélyén, nem érthetjük meg a világban zajló strukturális változásokat sem. Másodszor, e kérdéskörre egész kutatási programok sorát lehetne építeni, mely egységes elméleti keretben taglalná a szuperállamok alakításának politikai gazdaságtani, államhatalmi, geopolitikai és koloniális aspektusait. A szerkesztők és szerzők remélik, hogy e válogatás hasznos hozzájárulást jelent Európa ilyen szemléletű, valóban összehasonlító-történelmi tanulmányozásához.

A szerkesztők öt tanulmányt ajánlanak az olvasó szíves figyelmébe.

- *Salvatore Engel-DiMauro* a birodalomépítés körüli államhatalmi problémákat és egyéb intézményi feszültségeket, valamint ezek következményét elemzi a kritikai politikai-gazdaságtan eszközeivel;

- *Kovács Melinda* és *Peter Kabachnik* közös írása, illetve

- *Kovács Melinda* önálló tanulmánya azt mutatja be, hogyan alakít ki a hivatalos jelentkezési procedúrák politikai képmutatása és diszkurzív autoritása egy olyan hierarchikus kirekesztő rendszert, mely a jelentkezőket egyszerre marasztalja-halasztja el a kérelmek értékelésekor és az EU Bizottság által kibocsátott éves országvéleményekben;

- *Anna Sher* a kirekesztés empirikus vizsgálatát úgy kapcsolja össze Bourdieu hatalom- és tudáskonceptiójával, hogy közben áttekinti az EU politikusainak beszédeiben felderengő mentális birodalmi térképeket; végül

- *Dancsi Katalin* írása a tisztességfabrikálás módszertanát elemzi az osztrák „Szabadságpárt” programja kapcsán, és bemutatja, hogyan lehet „ízlésesen” tálni ízléstelen, xenofób politikai szövegeket, melyek egyértelműen faji alapú kirekesztő manőverekkel készítik elő a terepet a „keleti” tagjelöltek kizárására, távol-tartására és nyílt visszautasítására.

Kodaj Dániel fordítása

Hivatkozott irodalom

Amin, Samir (1976): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral*

- Capitalism*. Brian Pearce (ford). Hassocks, Eng.: Harvester Press.
- Ansperger, Franz (1989): *The Dissolution of the Colonial Empires*. London–New York: Routledge.
- Bakic-Hayden, Milica (1995): Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. In *Slavic Review*, 54(4): 917–931.
- Bodnár Judit (2001): On Fragmentation, Urban and Social. In *Research in Urban Sociology. Critical Perspectives in Urban Redevelopment*, 6: 173–193.
- Borchardt, Klaus-Dieter (2000): *The ABC of Community Law*. European Commission. Directorate-General for Education and Culture. European Documentation (http://europa.eu.int/comm/dg10/publications/brochures/docu/abc/txt_en.pdf). 2001. ápr. 26.
- Bornschiefer, Volker (1995): Hegemonic Decline, West European Unification and the Future Structure of the Core. In *Journal of World-Systems Research*, 1, 5 (http://csf.colorado.edu/jwsr/archive/vol1/v1_n5.htm). 2001. ápr. 28.
- Bornschiefer, Volker (1997): European Processes and the State of the European Union. Opening Address, European Processes, Boundaries & Institutions. Third European Sociological Association Conference on “20th Century Europe: Inclusions / Exclusions”, University of Essex (UK) (http://www.suz.unizh.ch/bornschiefer/european_processes.pdf). 2001. ápr. 28.
- Böröcz József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. In *Theory & Society*, 21: 77–104. (Magyarul: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In *Szociológiai Szemle*, 3: 3–20.)
- Böröcz József (1999): From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe. In *States and Sovereignty in the Global Economy*, 193–209. David A. Smith, Dorothy Solinger és Steven Topik (szerk.). London: Routledge.
- Böröcz József (2001): Change Rules. In *American Journal of Sociology*, 106(4) (jan.): 1152–1168.
- Brewer, John és Eckhart Hellmuth (szerk.) (1999): *Rethinking Leviathan. The Eighteenth-Century State in Britain and Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- Bunker, Stephen G. (1984): Modes of Extraction, Unequal Exchange, and the Progressive Underdevelopment of an Extreme Periphery: The Brazilian Amazon, 1600–1980. In *American Journal of Sociology*, 89(5) (márc.): 1017–1064.
- Burton, Antoinette (2000): Tongues Untied: Lord Salisbury’s “Black Man” and the Boundaries of Imperial Democracy. In *Comparative Studies in Society and History*, 42(3) (júl.): 632–661.
- Clark, Grover (1936): *The Balance Sheet of Imperialism. Facts and Figures on Colonies*. New York: Morningside Heights: Columbia University Press.
- Cohn, Bernard S. (1996): *Colonialism and Its Forms of Knowledge. The British in India*. Princeton: Princeton University Press.
- Cohn-Bendit, Daniel (2000): Wir werden die Welt verbessern. Schluss mit dem Gejammer, Europa ist wunderbar. *Die Zeit*, 50 (<http://www.zeit.de/2000/50/Politik>, http://www.zeit.de/2000/50/Politik/200050_europa.html). 2001. április 23.
- Comaroff, John L. (1997): Images of Empire, Contests of Conscience: Models of Colonial Domination in South Africa. In *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. 163–197. Frederick Cooper és Ann Laura Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.
- Diez, Thomas (1999): Speaking “Europe”: The Politics of Integration Discourse. In *Journal of European Public Policy*, 6(4) (Special Issue): 598–613.
- Eckhardt Ferenc (1922): *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*. Budapest.
- Emmanuel, Arghiri (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Brian Pearce (ford). New York: Monthly Review Press.
- Ertman, Thomas (1997): *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EU (2001): *The ABC of the European Union* (<http://europa.eu.int/abc-en.htm>). 2001. április 26.
- Európai Bizottság (2001): *The Free Movement of Workers in the Context of Enlargement. Information Note* (http://europa.eu.int/comm/enlargement/docs/pdf/migration_enl.pdf). 2001. április 26.
- EUROSTAT (2001): *100 Basic Indicators from EUROSTAT Yearbook 2000. A Statistical Eye on Europe. Data 1988–1998*. Brussels: EUROSTAT (http://europa.eu.int/comm/eurostat/Public/data_shop/print-product/EN?catalogue=Eurostat&product=100indic_-EN&type=pdf). 2001. április 23.

- Fabian, Johannes (1983): *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Ginzburg, Carlo (1989 [1986]): Clues: Roots of an Evidential Paradigm. In *Clues, Myths, and the Historical Method*, 96–125. John és Anne C. Tedeschi (ford.): Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Go, Julian (2000): Chains of Empire, Projects of State: Political Education and U.S. Colonial Rule in Puerto Rico and the Philippines. In *Comparative Studies in Society and History*, 42(2) (ápr.): 333–362.
- Grovogui, Siba N'Zatioula (1996): *Sovereigns, Quasi Sovereigns, and Africans. Race and Self-Determination in International Law*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hammond (1913): *Hammond Universal World Atlas*. Maplewood, NJ: Hammond. MCMXCIII.
- Hobsbawm, Eric (1987): *The Age of Empire. 1876–1914*. New York, Vintage Books.
- Hofmann, Gunter, Michael Naumann és Christian Wernicke (Gesprächsführung) (2001): "Die Antwort auf fast alle Fragen ist: Europa." Interjú Joschka Fischerrel. In *Die Zeit*, 12. (http://www.zeit.de/2001/12/Politik/200112_fischer_neu9.3_.html), 2001. április 23.
- Koebner, Richard (1961): *Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koselleck, Reinhart (1985 [1979]): The Historical-Political Semantics of Asymmetrical Counter-concepts. In *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, 159–197. Keith Tribe (ford.). Cambridge: The MIT Press.
- Lloyd, David (2001): Regarding Ireland in a Post-Colonial Frame. In *Cultural Studies*, 15(1): 12–22.
- McClintock, Anne (1995): Imperial Leather. In *Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York: Routledge.
- Mitchell, Timothy (1988): *Colonising Egypt*. Berkeley: University of California Press.
- Mrozek, Andrea (2001): The Haphazard Enlargement. The German press reports on the ratification of the Nice Summit. In *Central Europe Review*, 3(9) (2001. márc. 5.) (<http://www.ce-review.org/01/9/germanypress9.html>), 2001. árpilis 26.
- Pagden, Anthony (1995): *Lords of All the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500–c. 1800*. New Haven & London: Yale University Press.
- Pratt, Mary Louise (1996): *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. New York: Routledge.
- Patten, Chris (2001): Sovereignty, Democracy and Constitutions Finding the Right Formula. Chris Patten, az Európai Bizottság külügyekért felelős biztosának beszéde, Australian National University, Canberra, 2001. április 19. Schuman-előadás (http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_01_171.htm). 2001. május 23.
- Quijano, Aníbal (2000): Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. In *International Sociology*, 15(2): 215–232.
- Said, Edward (1978): *Orientalism*. New York: Vintage. (Magyarul: *Orientalizmus*. Ford.: Péri Bertalan. Budapest: Európa, 2000.)
- Schmidt, Vivien (1999): Convergent Pressures, Divergent Responses: France, Great Britain, and Germany between Globalization and Europeanization. In *States és Sovereignty in the Global Economy*, 172–192. David A. Smith, Dorothy Solinger és Steven Topik (szerk.). London: Routledge.
- Schwartzman, Kathleen C. (1995): The Historical és Global Nature of Dependent Development: A Time-Series Analysis of Brazil and Mexico, 1901–80. In *Review*, 18(4) (Fall): 589–631.
- Scott, David (1999a): Locating the Anthropological Subject: Postcolonial Anthropologists in Other Places. *Inscriptions* 5 Issue on "Traveling Theories, Traveling Theorists" (http://humwww.ucsc.edu/DivWeb/CultStudies/PUBS/Inscriptions/vol_5/DavidScott.html). 2001. ápr. 21.
- Scott, David (1999b): *Refashioning Futures. Criticism after Postcoloniality*. Princeton: Princeton University Press.
- Simmel, Georg (1950 [1908]): The Stranger. In *The Sociology of Georg Simmel*, 402–408. Kurt H. Wolff (szerk.). New York: Free Press.
- Stoler, Ann (1997): Sexual Affronts and Racial Frontiers: European Identities and the Cultural Politics of Exclusion in Colonial Southeast Asia. In *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*, 198–237. Frederick Cooper és Ann Laura Stoler (szerk.). Berkeley: University of California Press.